

אוניברסיטת בר-אילן

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבו עי

פרשת יתרו, תשס"ב
מספר 430מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ספרות ההוראות לדרשנים

דרשה טובה הינה למעשה יצירת מופת, פרי אמנות הנאום המכונה ריטוריקה. כלומר, תורת הדיבור המדויק והנאה, שיש בו יכולת להשפיע על השומעים. לימוד אמנות זו דרוש ביותר למי שדורש בבית הכנסת, שכן דרשת הרב או נציג המתפללים מהווה חלק מעבודת רוב בתי הכנסת בשבת ובמועד. על כך ניתן ללמוד גם מדברי הרמב"ם בהלכות תפילה, הפוסק (משנה תורה, הל' בית הכנסת, יא, ג): "ומעמידין בימה באמצע בית הכנסת... כדי שיעלה עליה הקורא בתורה, או מי אשר אומר לעם דברי כיבושין כדי שישמעו כולם".

חשיבות הדרשה בבית הכנסת נובעת בין השאר מן העובדה, שליהודים רבים הדרשה היא דבר התורה היחיד המגיע אליהם.¹ בכל הדורות היו בעם ישראל דרשנים ונואמים, אך למרות זאת כמעט ולא הוקדשו חיבורים יהודיים לאומנות זו, ואף החיבורים המעטים שהוקדשו לכך לא זכו למעמד ולהד רב. בעולם הישיבות בימינו, שבו מצוי המאגר המרכזי של הדרשנים, אין מקצוע הנקרא דרשנות או ריטוריקה.² להלן יוצגו בקצרה ארבעה חיבורים רבניים המוקדשים לאמנות הנאום.³

א. החכם האיטלקי ר' יעקב צהלון (1630-1693) היה רב בפירארא וגם רופא מומחה. הוא נתפרסם בקרב חוקרי תולדות הרפואה והמדע הודות לספרו הגדול 'אוצר החיים'. ספרו קטן שלו, הנקרא 'אור הדרשנים', נשתמר בכתבי יד שלוש מאות שנה וראה אור רק לאחרונה.⁴ בהקדמה (עמ' 6* ואילך) מתאר צהלון את הרקע לכתיבת הספר: בבחירתו נהג לדרוש ברבים בחול ובשבת, והחליט לאור ניסיונו לנסח כללי התנהגות עבור בחורים הדורשים ברבים. הספר כתוב בתמצות רב, מחולק ל"ג פרקים העוסקים בנושאים שונים, כשכל פרק מחולק לסעיפים. מבנה הספר הוא כלקט של פסקי הלכות. צהלון מגלה הבנה עמוקה לנפש קהל המאזינים, והוראותיו מקיפות את כל התחומים הסובבים את הדרשן. הוא מתייחס למטרת הדרשה, למבנה ולסדר שלה, אך גם לנושאים הקשורים לגופו של הדרשן עצמו, והוא נותן לו עצות רפואיות והוראות בריאותיות כדי שיוכל לדרוש כהוגן, כגון בעניין קולו של הדרשן, דרך חיתוך המלים, דרך נענוע הגוף בעת דרשה והתנהגות הדרשן קודם הדרשה ולאחריה. הרי, לדוגמה, סעיף אודות תוכן הדרשה (א, ד):

יבקש שיהיה הענין כפי הזמן, דרך משל אם ידרוש בימי סוכות זמן שמחנתנו לא ידרוש אז דברי תוכחות, ואם הוא זמן תשובה לא יאריך בדברים של שמחה, ואם יש חתן או בן זכר למול או דבר אבלות בר מינן יזכיר קצת מהם, כי דבר בעתו מה טוב... לא כאותם שמאריכים בדרשות שלא כענין זמן ואח"כ מדבקים קצת הדבר בענין.

¹ בקרב עמים אחרים יוחסה חשיבות מרובה לריטוריקה כבר בימי קדם. כך לדוגמה, ראשון מוני שבע החכמות, החכם הרומאי וארון, בן המאה הראשונה, מנה את הריטוריקה כאחת החכמות. ראה ד' רפל, **שבע החכמות**, ירושלים תש"ן, עמ' 13. על חכמת הריטוריקה בעת העתיקה ראה נ' שפיגל, **אמנות השכנוע – הנואם וקהלו**, ירושלים תשנ"ג.

² בעבר היו מוסדות, כגון בתי המדרש לרבנים, בהם לימדו את מקצוע הדרשנות. כך למשל בביהמ"ד לרבנים בווינה הדריך הרקטור בעצמו, פרופ' אריה שוורץ, את התלמידים בדרשנות, ראה א"י ברור, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 282.

³ בספרות הרבנית יש גם הוראות הנחיה לדרשנים כך למשל כתב ר' בחיי בספרו כד הקמה בסוף ערך 'רשות ב' (אשדוד תשנ"ו, עמ' שג): "יראת החכמים ויראת הציבור הכל בכלל יראת ה' יתברך, ומכלל יראת החכמים והציבור שלא לדבר בפניהם אלא ברשות". והב"ח, ר' יואל סרקיש, בדבריו בהלכות שבת (טור, או"ח, סי' רצ) אודות תוכנה של הדרשה בשבת, כותב שעל הדרשן לחלק את הדרשה לשתיים: בחלק אחד יורה הלכות העולות מפרשת השבוע, ובחלק השני ידרוש באגדה: "גם להמשיך את לב השומעים באגדה המדריכים ליראת השם, למנעם מחטוא לפניו ולהשובה".

⁴ ראה: H. A. Sosland, **A Guide for Preachers on Composing and Delivering Sermons**, New York, 1987. סוסלנד סבור כי אור הדרשנים נתחבר בין 1672 ל-1680, ראה שם, עמ' 87.

צורת התנוחה הגופנית בזמן הדרשה זוכה אף היא להתייחסות (ח, ב): "יזהר שלא ידלג ולא יכה את כפיו על התיבה, ולא יעמוד לעולם על מצב אחד כמצבה, אלא ינענע עצמו ידיו וזרועיו כפי צורך הענין". ולבסוף, הרי עצה לבריאות טובה (יב, ד): "אחר שדרש ילך מיד לנוח על מיטתו וישתה מעט יין טוב או מרק עופות ואחר שעה או שתי שעות יכול לסעוד סעודתו". צהלון גם חיבר תפילה ארוכה לדרשן שיאמרה קודם הדרשה (עמ' 49-54*), אולי בהשפעת שבועת הרופאים.⁵

ב. הרב יוסף נובל (1839-1917), רב בהלברשטט, חיבר קונטרס קטן בגרמנית, וקראו 'נדבכים של הומילטיקה יהודית'. הקונטרס יצא לאור בשנת 1912 ובו כתריסר הוראות באשר לתוכנה של הדרשה וסגנונה וכן דוגמאות אחדות של דרשות.⁶ להלן תמציתן של שלוש הוראות אודות שילוב סאטירה ופוליטיקה בדרשה ואודות סגנונה (מספרן: 8, 9, 11):

אגדה שיש בה סאטירה או פרודיה וכדו' אינה מתאימה לדרשה, ובודאי לא להספד. בין הנשגב למגוחך ובין הצחוק לאבל וליגון אין אלא צעד קטן, ואין הדרשן יכול לסמן את הגבול ביניהם, והנסיון לעשות כן עלול להרוס את כל הדרשה.

אין להשתמש בפסוק כדי להצדיק עמדה מפלגתית או מדינית. הדרשן יפרש את הכתוב בפשטותו העניינית ובחשיבותו, המרוחקת בתכלית מכל אינטרס מפלגתי השנוי במחלוקת. יבואו כל קטני הרוח ויקחו חלקם מן הדרשה, במקום שהוא נמצא, היינו בממלכת הצללים.

עניינו של הדרשן - העולם כפי שהוא צריך להיות, לעולם לא העולם (או הקהילה) כפי שהוא. אל ירד לעולם אל רמתם של פשוטי העם ושל נמוכי הקומה. רק "קרני השמש של הרוח" עשויות לסלול לעצמן דרך לשם, ואותן צריך הדרשן למצוא באגדה אך לא להילוות אליהן בדרכן אל הקהל.

ג. הרב שמעון יעקב גליקסברג (1870-1950), רב באודיסה, היה פעיל בתנועת המזרחי ושימש כציר לאסיפת היסוד של המזרחי בוילנא בשנת 1902. בסוף ימיו עלה ארצה, והיה אב"ד בתל אביב ורב בשכונת נורדיה.⁷ ספרו הגדול 'הדרשה בישראל' נדפס בשנת ת"ש, ובו תיאר את תולדות הדרשה והדרשנים בישראל. כהמשך לספר זה פרסם בשנת תש"ח ספר קטן בשם 'תורת הדרשה', המוקדש להוראות לדרשנים. הספר מחולק לעשרים פרקים, והוא כתוב בשפה ברורה ובלשון צחה. בה מביע המחבר את דעתו על כל הנושא תוך שהוא מבסס את דבריו על מקורות. כך למשל הפרק 'שפת הדרשה' הוא למעשה מסה שלימה אודות מעמד הלשון העברית וחשיבות החייתתה. להדגמת דבריו נציג את הפרק הקצר ביותר שלו הנקרא 'אימתא דציבורא'. הוא פותח בתיאור התופעה, שבני אדם יראים להוציא הגה מפיהם בפני הציבור. הדבר טבעי, כותב הרב גליקסברג, שכן (עמ' צא) "בשעה שעניניהם של הרבה אנשים טבועות בפניו של איש אחד וכולם למוצא פיו מיחלים – האיש הזה מתרגש ובא במבוכה". אולם הסיבה העיקרית לאימת הציבור היא שאין הדברים מסודרים בפיו של הדרשן. על מנת להתגבר על אימת הציבור, צריך הדרשן להאמין בעצמו ובכוחותיו, ולהשתדל שדבריו יצאו מסודרים ומבוררים, ולשם כך עליו להתכונן היטב קודם הדרשה. משפט הסיום של פרק זה הוא ש"ביחס לבימת הדרשה מתאימים ביותר דברי חז"ל אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו".

ד. החיבור הארוך ביותר יצא בשנת תשנ"ו, נכתב על ידי הרב אליהו אדיר, רב בבני ברק, ונקרא 'לשון הזהב – כיצד לדרוש ברבים'.⁸ קהל היעד שלו הם דרשנים שדורשים לאו דווקא במסגרת התפילה בבית הכנסת. הספר מתייחס לכל הנושאים שנידונו בשני החיבורים הקודמים אך גם לנושאים רבים אחרים. המחבר יורד לפרטי פרטים של דרכי התנהגות הדרשן בסיטואציות השונות שהוא עשוי להיקלע אליהן, ואף מרבה בדוגמאות להמחשת דבריו. הרי למשל נושאים אחדים המצויים בספר זה: עצות כיצד להודיע לציבור על קיום הדרשה "כדי שלא תגיע לתת דרשה מול כסאות ריקים" (עמ' פח), כיצד להיכנס למקום הדרשה (עמ' קנד), מהו קצב הנשימה בזמן הדיבור (כולל תרשים של חתך הגולגולת והצואר), כיצד להתמודד עם שאלות הקהל, מה יהא תוכן הסיום של הדרשה, מהו אורך הדרשה הרצוי, ועוד ועוד. בחיבורו נידונים גם כלי העזר החדשים ביותר, כמו וידאו, מיקרופון, שקפים ושקופיות. למעשה רבות מההוראות מתאימות לא רק לדרשן אלא לכל מורה או מרצה. כדוגמה לסגנון החיבור הרי אחת מעצותיו ביחס לדרשה עצמה (עמ' קנז):

⁵ מאוחר יותר נתחברו תפילות נוספות לדרשן, ראה אצל נה"י כהנא, **אוצר תפילות ישראל**, א, לונדון תשנ"ב, עמ' קצה-ר.
⁶ ראה J. Nobel, Bausteine zur judischen Homiletik, Frankfurt 1912. הדפסה זו הייתה פרי יזמת בנו של נובל במלאת 50 שנה לנישואיו, ואפשר שהחיבור נדפס כבר קודם. ראה עליו בקצרה: נ"ר אויערבך (עורך), מהלברשטט עד פתח-תקוה – זכרונות הר"מ אויערבך זצ"ל, ירושלים תשמ"ז, עמ' 19.

⁷ ראה אנציקלופדיה של הציונות הדתית, בעריכת י' רפאל, א, ירושלים תשי"ח, עמ' 536-539.
⁸ ספר זה זכה למספר הסכמות. ר"מ מאזוז [=נאמ"ם ס"ט] כתב בהסכמתו: "כידוע הדרשה בציבור היא צורך השעה והדור. כי הרבה כשלו ונפלו בעוונותינו הרבים על ידי אחינו-שונאינו-מנדינו בכלי התקשורת והתשקורת, השמים החסון לנעורת. וירא ה' כי רבה רע"ת (ראשי תיבות רדיו, עתונות, תלוזיה) האדם בארץ. ועל ידי שמיעת דברי תורה ומוסרים מתוקים מפי הדרשן יתעורר האדם לאהבת ה' וליראתו". ר"ש דבליצקי בהסכמתו כתב: "כאן מקום להודיע, שאם באיזה דרשה ימצא שהדרשן פוגע ח"ו בכבוד איזה תלמיד חכם בין גדול ובין קטן, שאין דעותיו משתוות עם דעת הדרשן, על השומע ירא ה' היושב שם לא להתווכח וגם לא למחות ברבים, אלא מיד לקום ולצאת משם וזאת תהיה המחאה היותר גדולה".

ניתן להכניס הומור בדרשה. לדוגמא: כשרוצים להראות את הנתק והירידה בדורות כשמתפשרים בנושא הדת וקיום המצוות: אז, הסבא – שומר מצוות, הבן – שומר מסורת, הנכדה – שומרת משקל.

והרי עצתו ביחס לשאלה המופנית לדרשן מהקהל (עמ' קסט):

אם נשאלה שאלה טפשית, חזור על השאלה ובנה אותה בצורה שתהיה עם משמעות גם אם השואל לא התכוון אליה. לאחר מכן ענה על השאלה שבנית. כך אתה גומל חסד עם השואל ומציל אותו מבזיון ובושת פנים.

איזהו מקומן הראוי של הוראות לדרשנים בימינו? כיון שרוב הדרשות נאמרות בין כתלי בית הכנסת, הדעת אומרת שמקומן הוא בלוח המודעות בבית הכנסת או בדף הוראות המחולק למתפללים. ישנם בתי כנסת בהם נוסחו כללי התנהגות וסדרי התפילה, תחת הכותרת 'תקנון בית הכנסת'. עיון במגוון רב של תקנונים מבתי כנסת ברחבי הארץ בדורנו העלה, שדרשה בבית הכנסת זוכה בהם להתייחסות מועטת בלבד. ההתייחסות הינה בדרך כלל למקום בתפילה בה תשולב הדרשה, או למשך זמן הדרשה. כך למשל בתקנון בית הכנסת בחשמונאים (משנת תש"ס) נקבע: "אומר אחד מן הציבור דברי תורה לאחר מוסף של שבת, ואין מאריכים בהם יותר מעשר דקות". בתקנון ביהכ"נ 'מקור חיים' בפתח תקוה (משנת תשנ"ט) נקבע שלפני "ברכו" בליל שבת דורש הרב עד הזמן שניתן להתפלל ערבית. ניסוח מעניין מצוי בתקנון ביהכ"נ באחוזת אתרוג (משנת תשנ"ט): "זמן השיעור בשבת לא יעלה על שבע דקות ולא ישא אופי פוליטי". תקנות אלה נכתבו כנראה לאור נסיון מר עם דרשנים שהאריכו יתר על המידה - תופעה המצויה ביותר. לפני מספר שנים הייתי עד למקרה קיצוני של התופעה בעיר צפת: בבית כנסת קטן נשא רב אחד דרשה באמצע תפילת מנחה בשבת אחרי הצהריים. בשלב מסוים, המאזינים החלו לאבד את סבלנותם וקראו כנגדו בקול רם: "יישר כח". הרב עצר לרגע את דרשתו והשיב להם: אני מבין את הכוונה שלכם, אבל אני דווקא אמשך בדבריי. פעם נשאל מו"ר הרב יהודה עמיטל, ראש ישיבת 'הר עציון', מדוע דרשותיו בישיבה בליל שבת קצרות. תשובתו הייתה שהוא מקצר לאור מה שהוא ראה בבית הכנסת במקום מגוריו, שכאשר הדרשן מאריך בדבריו הציבור נרדם בבגדיו. תופעה שכיחה היא שדרשנים מכריזים באמצע הדרשה שהם כבר מסיימים, אף שהם ממשיכים בדבריהם עוד זמן רב.

ברוב רובם של בתי הכנסת תלוי שיעור גדול על אחד מקירות בית הכנסת. הדבר קצת תמוה, מה לשיעור בבית הכנסת? באי בית הכנסת באים להתפלל ולהתייחד עם קונם, להתעלות מעל הזמן והמקום, האם שיעור בולט אינו עלול להסיח דעתם מן ההתייחדות ומן הכוונה? על דרך הפשט יש לומר שאכן השיעור הוא חפץ חולין שאינו ראוי להיות בבית הכנסת, אלא שהכנסתו לבית הכנסת מסייעת בסדרי בית הכנסת, על מנת לשמור על זמן קריאת שמע ותפילה וכן על מנת שהחזן ידע מתי לפתוח בתפילה. אך על דרך הדרש ניתן להוסיף ששיעור הקיר נועד גם לדרשן, להראות לו מתי עליו לסיים דרשתו.⁹

נשוב לדברים לעיל. דומה כי בדף ההוראות למתפלל יש לייחד מקום רב יותר לדרשנים בבית הכנסת. בבתי כנסת רבים אין הדרשה בשבת נישאת על ידי רב בית הכנסת אלא על ידי חברי בית הכנסת. לעתים תפקיד הדרשן עובר בסבב בין המתפללים. יש כמובן היבט חיובי בכך שהמתפללים משתתפים ומשתלבים בהעברת דברי תורה, אלא שלעתים דרושה למקצת מהם הכוונה כלשהי. הספרים שתוארו לעיל אינם מצויים בהישג ידם של הניגשים לדרוש. אף אריכות הדברים של שניים מהם עלולה להרחיק את הדרשן מלעיין בהם. ראוי היה לנסח דף הוראות לדרשנים על מנת לכוונם ולשפר את דרשותיהם. יש לציין כאן כי לפי דעתו של רי"מ הכהן, בעל ה'חפץ חיים', אדם המדריך דרשנים ומיעץ להם כיצד לשפר דבריהם מקיים בכך מצות "ואהבת לרעך כמוך".¹⁰ והנה, לאחרונה נוסח דף טיוטה של הוראות, ובו עשר הוראות קצרות, מצויות רובן בניסוחים שונים בספרים שתוארו לעיל. הרי הם:

א. תכלית הדרשן בדרשתו היא "להשלים העם ולהקריבם לעבודת ה' ולהרחיקם מעבירה וללמדם תורת ה'" (צהלון, י, א). מטרה זו צריכה להיות לנגד הדורש, ומשום כך רצוי ביותר שיעלה מסר חינוכי-מוסרי כלשהו, גלוי או סמוי, מן הדרשה.

ב. הדרשה צריכה להיות בנויה וברורה, כך שהקהל יבין היטב את חלקיה ואת המבנה שלה: היכן השאלה, היכן התשובה. ובעת סטייה מן הנושא יש להדגיש שמדובר בסטייה.

ג. בדרשה צריך להיות חידוש כלשהו. אין הכרח שהחידוש יהיה פרי מחשבתו של הדרשן. הוא יכול להציג בצורה נאה חידוש של אחר כשהוא מזכיר שם אומרו. מכל מקום לא יאריך בדברים ידועים כמו סיכום הפרשה.

ד. יש למעט בציטוטים, במיוחד כשהמקור המצוטט קשה להבנה. מוטב לסכם ולתמצת את המקור לקהל.

⁹ סיפר לי אמור"ר פרופ' מ' ארנד מה ששמע ממורו פרופ' ע"א סימון: הרב ד"ר נחמיה צבי נובל (1871-1922), רבה של פרנקפורט (בקהילה הכללית) ובנו של ר' יוסף נובל (הנ"ל), היה נואם מעולה ונהג לדרוש בסוף תפילת נעילה של יוה"כ, קרוב מאוד לסיום הצום. כדרכו התלהב והלהיב את השומעים בדברי כיבושין מבריקים, אך למרות התלהבותו הכנה והמצב הכמעט אקסטטי שאליו הגיע, לא עבר מעולם על הזמן המוקצב לו (12 דקות); מול הבימה שעליה עמד היה שיעור!

¹⁰ רי"מ הכהן, חפץ חיים, ירושלים תשל"ד, הלכות לשון הרע, ב יב.

ה. המנהג העתיק של נשיאת דרשה בנושא פרשת השבוע או לפחות אחיזה בה לצורך הדרשה, יוצר לעתים קשיים למעוניינים לשאת דרשה בנושא שאינו קשור לפרשה. דומה, כי במקרה זה ניתן לוותר על המסגרת הרגילה של הפרשה, ולשאת דרשה הקרובה ללב של הדורש.

ו. קהל המאזינים מורכב מאנשים בעלי נטיות שונות. יש הנמשך להסברים מופשטים והגיונות פילוסופיים, יש הנוטה לגילויי מדע ומחקר, יש האוהב דקדוקי גימטריות ורמזים, ויש המעוניין בסיפורי חסידים או בדרשות המפיקות רעיונות נאים באמצעות עקימת מלים. כדי לספק את רצון כולם אין לדרוש במתכונת אחידה, אלא יש לגוון - או לשלב שיטות שונות במסגרת אותה דרשה, או שדרשה אחת תהא כזו ודרשה אחרת כזו. גם בעולם הרציונלי של ימינו אין לזלזל בפרשנות רחוקה מהפשט, אם היא נעשית בטוב טעם ובמידה ראויה.

ז. לעתים קרובות אין להסתפק בפרשנות לפסוק או לפרשה בלא השלכה לימינו. יש לשלב בדרשה התייחסות אקטואלית ולהביט במבט תורני על אירועים שהתרחשו בקהילה, בארץ או בעולם. ובכל נושא אקטואלי יש לתת את הדעת על כך שבין המאזינים ישנם לעתים קרובות חילוקי דעות והבדלי השקפות.

ח. אחד מתפקידי הדרשן הוא להציג בפני הקהל את המיטב שביצירה התורנית הנדפסת, ספרות שהקהל ברובו אינו נפגש עמה. הדבר נכון במיוחד בימינו, כשנדפסת כמות אדירה של ספרות תורנית, ובה עושר עצום של רעיונות הסברים וכיווני פרשנות, חדשים גם ישנים. אף ספרי השו"ת מלאים בדיונים אודות נושאים מרתקים. בהקשר לכך, אין ראוי להרבות בבית הכנסת בציטוט רעיונות של אנשים שאינם משלומי אמוני ישראל.¹¹

ט. לא כל באי בית הכנסת מסוגלים לדרוש. משום כך ראוי כי רק המתאימים ייגשו לדרוש. כשם שישנה הגבלה בכתיב כנסת מהודרים על בעלי הקריאה ועל העוברים לפני התיבה, כך ראוי לצמצם את מספר הניגשים לדרוש.

י. לרוב מוקצבות לדרשה מספר דקות, ויש להקפיד שהדרשה לא תגלוש מעבר לזמן המוקצב לה.

מוסד הדרשה בימינו, כבעבר, עשוי להיות מרכזי ומשמעותי בעולם בית הכנסת, אולם הוא גם עלול להוות מטרד מייגע ומתיש. וכבר אמר החכם (משלי יח, כא): "מות וחיים ביד לשון". קהל המתפללים רובו ככולו צמא לדרשה המפיקה מרגליות, המיוסדת על מקורות עם ישראל והמפихה תקווה ועידוד. הניגש לשאת דרשה תוך הכרה בחשיבותה ומתוך הכנה ראויה, הכוללת גם עיון בספרות ההוראות לדרשנים, מקיים את דבריו של הנביא עמוס (ה, י) "דרשו טוב ואל רע", לפי ביאורם בדרך הדרוש.¹²

אהרן ארנד
המחלקה לתלמוד

¹¹ יפים לעניין זה דברי החכם בן המאה ה"ט"ו ר' חיים אבן מוסה, בעל ספר 'מגן ורמח', במכתבו לבנו (בית תלמוד, ב, תרמ"ב, עמ' 118): "דרשנים חדשים מקרוב באו, עולים לתבה קודם קריאת התורה לדרוש, ורוב דרשתם בהקשי הגיון ובדברי הפלוסופים ומזכירים בפיהם ארסטו, אלכסנדר ותמסטיות, אפלטון ובן רשד ובטלמיס, ובפיהם נתחבא אביי ורבא, ותורה ממתנת על בימת התיבה, כאשר עוצבת רוח טבולה כדרכה ממתנת לבעלה עד שיצא מבית פלגשו ויביט בה... ועל הכל אומרים קדיש... רבים מהדרשנים שבזמן הזה סכנה לבעלי בתים לשמוע דבריהם".

¹² זה עתה יצא לאור ספרו של ר"ש כהן, תקשורת עם קהל ויחיד, בני ברק תשס"ב. מסיבות טכניות לא נוכל להאריך בו כאן.